

I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİDEN YOLDA 1908 REVAL MÜLAKATI VE OSMANLI DEVLETİ'NE ETKİLERİ

Necdet HAYTA*

Özet

31 Ağustos 1907'de St. Petersburg'da Rusya ile İngiltere arasında imzalanan anlaşma ile iki ülke arasında İran, Afganistan ve Tibet ile ilgili problemler halledilmişti. Bu anlaşmadan sonra İngiliz-Rus münasebetleri daha fazla bir yakınlık içine girdi ve İngiltere, Fransa ve Rusya arasında, Üçlü İttifaka karşı bir Üçlü İtilaf bloku ortaya çıktı. Bu anlaşmadan yaklaşık olarak 9,5 ay sonra 9-10 Haziran 1908'de, bu defa İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nicholas imzalanan bu dostluk ve iş birliği anlaşmasını pekiştirmek üzere Reval'de bir araya geldiler. Bu görüşmede Osmanlı Devleti'nin Makedonya toprakları da gündeme gelmişti. Bu durum Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in yeniden ilanını isteyen İttihatçıları harekete geçiren en önemli gerekçelerden biridir. Bu hareket 23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanmıştır. Bu çalışmada İngiltere ve Rusya arasında gerçekleşen bu görüşmenin Osmanlı yönetimi tarafından nasıl algılandığı, bu görüşme öncesinde ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin konuyla ilgili ne gibi girişimlerde bulunduğu, görüşme sonrasında ise alınan kararlar ekseninde nasıl bir tepki verildiği, ne gibi önlemler alınmaya çalışıldığı ve Osmanlı Devleti'ni nasıl etkilediği, arşiv belgelerine dayanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi ABD. Öğretim Üyesi, nhayta@gazi.edu.tr.

1908 REVAL INTERVIEW AND ITS EFFECTS ON OTTOMAN EMPIRE ON THE WAY TO WORLD WAR I

Abstract

The agreement signed between Russia and Britain on 31 August 1907 at St. Petersburg, resolved the problems between these countries regarding Iran, Afghanistan and Tibet. After this agreement British-Russian relations increased and Triple Entente Bloc appeared between Britain, France and Russia against the Triple Confederation. Approximately 9,5 months after this agreement VII. Edward, the King of England, and Russian Tsar Nicholas, came together in order to consolidate this signed amity and cooperation agreement at Reval on 9-10 June 1908. In this interview Macedonia, which belonged to Ottoman Empire, was also on the agenda. This event was one of the most important reasons which made unionists, who desired re-declaration of Constitutional Monarchy, took action. This action resulted in declaration of Second Constitutional Monarchy on 23 July 1908. The aim of this research is to investigate; how this interview between Russia and Britain was perceived by Ottoman Empire, what kind of attempts Ottoman government made before and after this interview, how Ottoman government reacted in terms of decisions of the interview and how Ottoman Empire was affected by this event on the basis of archival documents.

1870'teki Almanya-Fransa Savaşı sonrasında 1871'de milli birliğini tamamlayan Almanya, Avrupa'nın ortasında güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Almanya, gelişen sanayisine hammadde ve ürünlerine pazar bulmaya çalışırken, İngiltere'nin nüfuz alanlarını ele geçirmek istemiştir. Bu dönemde, Fransa fazla etkili olamamış ve İngiltere'ye yanaşık bir siyaset takip etmeye başlamıştır. Rusya ise bu dönemde güneye inme siyasetinde sürekli İngiltere ile menfaat çatışması yaşamıştır. İngiltere, Avrupa'da giderek yükselen ve Ortadoğu'da Basra Körfezi'ne göz diken Almanya'ya karşı iki yönlü siyaset izlemiştir. Siyasetin birinci bölümünde, Almanya ile karşı karşıya gelmeden bu devleti Rusya ve Fransa'ya karşı kullanmıştır. Almanya'nın 1870'deki Sedan Savaşı'nda Fransız ordusunu mağlup ederek Fransız topraklarını işgal etmesiyle birinci sıradaki hedefini gerçekleştirmiştir. İngiltere, Almanya'nın işgaline ses çıkarmadığı gibi Fransa'nın kendisinin yanında yer almasından başka bir seçenek bırakmamıştır. Avrupa'da Almanya ve Fransa'yı birbirine düşman devletler haline getirdikten sonra 1904'te İngiltere-Fransa Dostluk Anlaşması'nın (Entente Cordiale) imzalanmasını sağlamıştır.

Siyasetin ikinci bölümünde İran, Osmanlı ve Afganistan topraklarında İngiliz menfaatlerine zarar verebilecek güçlü bir Almanya'nın devre dışı bırakılmasını hedeflemiştir. Bunun için de Rusya ile bir an önce ittifakın tamamlanması ve Almanya'ya karşı açıktan cephe alması sürecini başlatmıştır. 1904'te Fransa ile imzalanan anlaşmadan hemen sonra İngiliz diplomat Charles Hardinge'in Petersburg'a gönderilmesi bu sürecin bir parçasını oluşturmuştur. Hardinge, Rusya'da bütün mesaisini bu devletin dış siyasetini etkilemeye ayırmış, iki ülke arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmak için yoğun bir çalışma içerisine girmiştir.

İngiltere'nin Rusya'yı kendi safına çekmesinde sıkıntılar yaşanmıştır. Ancak bu sıkıntıların giderilmesinde iki önemli husus kendisine yardımcı olmuştur. Birincisini Almanya'da meydana gelen siyaset değişikliği oluşturmuştur. Almanya, 1890'a kadar Bismarck önderliğindeki siyasette İngiltere ile karşı karşıya gelmeden sömürge elde etmek istemiştir. Prusya imparatoru I. Frederick Wilhelm'in 1888'deki ölümünden sonra Bismarck'ın gözden düşmesi ve 1890'da II. Wilhelm (1888-1918)'in siyaset dizginlerini ele alması İngiltere'nin işine yaramıştır. Alman imparatorunun izlediği siyaset Rusya ve Fransa'yı yakınlaştırmıştır. Ayrıca İngiltere kraliçesi II. Victoria'nın 1898'de Almanya'nın ekonomik ve askeri

üstünlüğünden istifade teşebbüsü, Rusya ve Fransa'nın Almanya karşısında yer almalarını sağlamıştır. Rusya, 1897'de Avusturya ile anlaşarak Bosna-Hersek ve Sırbistan'daki Avusturya hâkimiyetine karşılık Balkanlarda serbest kalmıştır. İngiltere, bundan sonra aradığı arabulucuyu yanı başında bulmuş ve Fransa üzerinden Rusya ile diplomatik görüşmeleri başlatmıştır.

İngiltere, ikinci safhada Japonya'yı devreye sokarak Rusya ile düşman olan bu devleti gizlice desteklemeye başlamıştır. 1902'de Japonya ile askeri anlaşma imzalayarak hem Rusya'nın Almanya ile yaklaşmasının önünü kesmiş, hem de Çin üzerine olan Rus-Japon yaklaşmasını önlemiştir. Japonya, anlaşmadan sonra Kore ve Mançurya üzerindeki Rus tehlikesini ortadan kaldırmaya yönelmiştir. İngiltere, Rusya'nın sıkıştırılmasını hedefleyen bu siyasetin meyvelerini 1905'teki Rus-Japon Savaşında almıştır. Rusya'nın savaşta yenilmesi, İngiltere'nin istediği ittifakın sağlanmasındaki engeli ortadan kaldırmıştır. Rusya gördü ki, Japonya'yı üzerine saldırtan İngiltere'dir. Öte yandan, Asya kıtasında da İngiltere ile mücadele halindedir. Bütün bu çatışmalar Rusya'ya bir şey kazandırmamıştı. Hâlbuki kendisinin geleneksel faaliyet alanı Balkanlar ve Boğazlar idi. Buraları Rusya için çok daha mühimdi. Asya ve Uzak Doğu'da yayılma uğruna bu bölgeleri ihmal etmiş ve sonunda da ağır bir yenilgiye uğramıştı. Öte yandan; Rusya'nın yine Balkanlar ve Boğazlarda kendisi için olumlu faaliyetlerde bulunabilmesi için de İngiltere ile münasebetlerine yeni bir biçim vermesi ve bu münasebetleri yumuşatması gerekliydi. İşte bu sebepler 1907 İngiliz-Rus anlaşmasının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

İki taraf arasında İran ve Basra Körfezi'nin paylaşılması esası üzerine yapılan gizli görüşmeler, 31 Ağustos 1907'de İngiltere adına Petersburg Elçisi William Gustavus Nicholson, Rusya adına Dışişleri Bakanı Aleksander Petrovich Iswolski'nin imzaladıkları ittifak anlaşması ile sonuçlanmıştır. Anlaşmaya göre; İran üç bölgeye ayrılmış, Kuzey İran Rus nüfuz bölgesi, Hindistan'a bitişik olan Güney İran ise İngiliz nüfuz bölgesi olarak belirlenmiş, orta kısımda bir tampon bölge kurularak buraya ne Rusya, ne de İngiltere'nin sızmaya çalışmaması kararı alınmıştır. Afganistan tüm olarak İngiltere'nin nüfuz alanı oluyordu. Tibet ise, Çin'in bir toprağı olarak kabul ediliyordu ve buraya ne Rusya ne de İngiltere girmeye çalışmayacaktı. Böylece, 1907 anlaşması ile İngiltere Rusya'yı Hindistan'dan bir hayli uzaklaştırmak suretiyle, Hindistan'a Rusya'dan gelecek bir tehlikenin tesirini ortadan kaldırıyordu. 1896'da Hindicini konusunda

Fransa ile yaptığı anlaşma ile Fransa'yı da Hindistan'dan uzaklaştırdığına göre, İngiltere için Hindistan bakımından artık bir korku kalmamıştı.

Bu anlaşmadan sonra İngiliz-Rus münasebetleri daha fazla bir yakınlık içine girerek, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında, Üçlü İttifaka karşı bir Üçlü İtilaf bloku ortaya çıkmış olmaktadır. Bu anlaşma, o dönemde İngiliz diplomasisinin büyük başarısı olarak görülmüş, I. Dünya Savaşı öncesinde Almanya'nın etrafında oluşturulan çemberin son halkasını tamamlamıştır¹.

İngiltere ve Rusya arasında imzalanan bu dostluk ve iş birliği anlaşmasından yaklaşık olarak 9,5 ay sonra, 1908 Haziranında, İngiltere Kralı VII. Edward bu anlaşmayı pekiştirmek üzere kraliyet yatı ile o dönemde Baltık Denizi'nin doğu sahilindeki Rus askeri limanlarından biri olan Reval'e (şimdi Estonya'nın başkenti Tallinn) gitti ve 9 Haziran 1908 günü Çar II. Nicholas ile bir araya geldi.² Bu görüşme Nisan ayından beri İngiliz Dışişlerinin gündeminde olan bir konuydu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Charles Hardinge'in 13 Nisan 1908 tarihiyle İngiltere'nin Petersburg Elçisi Sir Arthur Nicolson'a yazdığına göre öneri Londra'daki Rus Elçiliği'nden gelmişti³. II. Nicholas sadece Rusya'nın çarı değildi, aynı zamanda VII. Edward'ın yeğeni idi. Bu bir İngiliz Kralı tarafından Rusya'ya yapılan ilk ziyaretti. "Avrupa'nın Amcası"⁴ olarak bilinen VII. Edward'ın Avrupa'da neredeyse her hanedanla akrabalık bağı vardır. Buna ilişkilerinin iyi olmadığı Alman Kaiser II. Wilhelm de dâhildi. Almanya ve İngiltere arasında tansiyon giderek yükseliyordu. Kral Edward Reval'de Rus yeğeni ile bir araya geldi. Görüşmeden ne amaçlandığı Hardinge'in 12 Haziran'da yazdığı

1 Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 4, S 18, Yaz 2011, s. 249-251; Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, Ankara 1992, s. 186-192; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, İstanbul, 2007, s. 28-29.

2 Gooch, G.P.- Harold Temperley, **British Documents on the Origins of the War 1898-1914, C. V** (Bundan sonra **B. D.** olarak kısaltılacaktır), Londra, 1928, Belge No. 195. Yolda Kiel'e de uğramışlar, burada Alman Prens ve Prenses Henry tarafından karşılanmışlardı. Prens Henry kendilerini yemekte ağırladı. Onlara İngiltere'ye dostluk gösteren bir konuşma yaptı ve Alman deniz kuvvetlerinin İngiltere'ye karşı hiçbir saldırgan niyetlerinin olmadığını anlattı. Ayrıca anlatıklarının anlaşılmasını ve İngiltere'de yayılmasının sağlanmasını rica etti. Hardinge'e göre; Prince Henry'in böyle konuşması emredilmediği sürece böyle konuşmayacağı düşünülmüyordu. **Gös. yer.**

3 **B. D.**, B. No. 194.

4 <http://russiapedia.rt.com/on-this-day/june-9/26.09.2014.>

raporda görülmektedir. Buna göre; İngiltere ve Rusya arasında İngiltere ve Fransa arasında olduğu gibi samimi ve dostça bir ilişki olmalıdır ki iki ülkenin pek çok ortak menfaatleri vardır.

Ziyaret öncesinde İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey Avam Kamarası'nda bir konuşma yapmış ve Reval'de yeni bir anlaşmanın yapılmayacağını söylemişti. Harding'e göre bu konuşma Kral'ın Rus İmparatoru'nun yanına gitmesi sebebiyle Almanya ve Rusya arasında oluşabilecek sorunları önlemek için yapılmıştı.

Ziyaret sırasında Hardinge ile Rusya Dışişleri Bakanı Alexander Petrovich Izvolsky de bir araya gelmiş ve Makedonya dahil çeşitli konuları görüşmüşlerdi. Bu görüşmelerde Izvolsky'ye, Umumi Müfettişin üç Makedonya vilayetindeki memurları atama yetkisinin yeterince açık tanımlanmadığı şeklindeki Grey'in düşüncesini iletmiş, Izvolsky de Makedonya konusunda İngiliz hükümetinin tekliflerini benimsediğini ve beğendiğini itiraf etmiş, fakat bu talep doğrultusunda baskı yapmalarını istemişti. Rusya 1902 Talimatnamesindeki (Umumî Müfettişlik Talimatnamesi)⁵ 17'inci maddenin dördüncü paragrafında memurları atama yetkisinin Müfettiş-i Umumî'de kalmasını sağlamış ve bu durum 10/23 Nisan tarihli Rus notasının ekinin 3. paragrafındaki ifadeyle daha da güçlendirilmişti. Izvolsky'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Alman ve Avusturya hükümetleri de bunu kabul etmişti. O da bu konunun yeterince üstünden geçildiğini ve sonuçlandığını, bunun tekrar konu edilip ortaya getirilmemesi gerektiğini söylüyordu. Ayrıca bunu yapmak sadece gereksiz ve sonu olmayan tartışmalar doğuracaktı ve kabul edilen bu planın geri kalanının da bozulmasına

5 1901 yılında bir Alman generalinin Makedonya'ya vali tayin edilmesine dair Veçerna Posta gazetesinde bir yazı yayınlandı. II. Abdülhamid, Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin akıbetine benzer bir hadiseye mahal vermek istemediği gibi, öteden beri Makedonya'ya Hristiyan bir vali tayinine de kesinlikle yanaşmıyordu. Cuma-i Bâlâ Ayaklanması'ndan kısa bir süre sonra, II. Abdülhamid'in emriyle, Kasım 1902'de merkezi Selanik vilayeti olmak ve Kosova ile Manastır'ı da ihtiva etmek üzere Vilâyât-ı Selâse Umumi Müfettişliği kuruldu. Hüseyin Hilmi Paşa, vezir rütbesi ve Müfettiş-i Umumî sıfatıyla Makedonya'ya tayin edildi. Paşa, 16 Kasım 1902'de hazırlanan **Umumî Müfettişlik Talimatnamesi**'ne göre 30 Kasım 1902 tarihinden itibaren 30.000 kuruş maaşla bu makama atanmış bulunuyordu. 4 Aralık 1902'de Talimatname yürürlüğe girdi. Hüseyin Hilmi Paşa, dört gün sonra, 8 Aralık'ta Selanik'te göreve başladı. 11 Aralık 1902'de ilgili devlet kurumlarına, iki gün sonra da sefaretlere tebliğ edilen Rumeli Umumi Müfettişliği Tâlimatnamesi 5 fasıl ve 18 maddeden oluşuyordu. Güler Yarcı, "Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)", **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Ocak 2013 C 4, S 1, s. 90-91.

sebeplere olabilecekti. Görüşmede Hardinge, Izvolsky'ye 1902 kararnamesini 17'nci bentin 4 paragrafında geçen 'Pouvoir au remplacement' cümlesini, memurların Başmüfettiş tarafından belirlenmesi Sultanın onayıyla gerçekleşir olarak tercüme et ve biz de tam bir anlaşmaya varalım demiş, ancak Izvolsky bunu yetkilileri ile konuşmadan yapmaktan çekindiğini ifade etmişti. Görüşmede çetelerin takibinde jandarma teşkilatı içerisinde görev alan yabancı jandarma subaylarının etkinlikleri de ele alındı. Ayrıca Hardinge, Sir Edward Grey'in 3 Haziran notunun dördüncü paragrafında belirtilen 'douzièmes provisoires' sisteminin eski bütçede değil de Bab-ı Âli'nin onayı için sunulan yeni bütçe için geçerli olmasının beklendiğini Izvolsky'ye söylemişti. Izvolsky ise bunu anladığını ve bu konuda daha detaylı bir araştırma yapacağını söyledi. Genel olarak Hardinge'in raporuna bakıldığında, görüşmelerde Makedonya konusu ele alınmakla beraber bu konuda tam bir anlaşmaya varıldığı görülmemektedir.

İki diplomat arasında Makedonya sorunu dışında İran konusu ve özellikle de İran'da demiryolu yapımı konusu görüşüldü. Izvolsky'nin önerdiği güzergahlar Rusya'dan Hindistan'a, Julfa'dan Tahran ve Kermanan'ın içinden Nushki'ye, Aşkabad'dan Meşhed'in içinden Seistan'a ve Taşkend'den Afganistan'ın içinden Peshavar'a idi. Bu öneriye karşı çıkan Hardinge'in önerisi ise İran'dan İran Körfezi'ne kadar yapılacak bir demiryoluydu. Bunların dışında Afganistan, Girit'teki Suda Limanı'nda Türk hâkimiyetinin tek simgesi olan Türk bayrağının dalgalanması, Balkan demir yolları özellikle de Sanjak demiryolu, Baltık ve Kuzey Denizi arasındaki boğazların açık tutulması da görüşülen konular arasındaydı. Ziyaret sırasında Çar, Kral ve Kraliçenin ziyaretinden duyduğu büyük memnuniyeti ifade ederek Anglo-Rus Anlaşması'nı onayladığını söyledi ve iki devlet arasındaki dostluk ilişkilerinden duyduğu memnuniyeti ifade etti. O iki ülke arasında kurulacak dostça ilişkilerin her iki ülkenin de yararına olacağı inancındaydı. Rusya ve İngiltere arasındaki ilişkiler gözle görülür bir gelişme göstermiş, her iki ülkede de bu konuda gazetelerde makaleler yazılmaya başlanmıştı⁶. Izvolsky'nin Londra Büyükelçisi Kont Benckendorff'a bu görüşme ile ilgili olarak yazdığı mektupta; görüşmelerin siyasi açıdan son derece olumlu bir sonuç bıraktığını, Kral Edward'ın memnuniyetini açıkça ifade ettiğini, bu toplantıda Rusya ve İngiltere arasında varılan anlaşmanın her iki devletin dayanışmasına ilave için kabul ve teyit edildiğini yazıyordu⁷.

6 Görüşmelerle ilgili Hardinge'in raporu için bk. **B. D.**, B. No: 195.

7 **Gös. yer.** Editörün notu, s. 245.

Bu ziyaret iki ülke arasında Dünya Savaşı öncesi Üçlü İtilafı da pekiştirecekti. Rusya'da bu iki zatin karşılığı olanların görüşmede bulunmamasına ve Rus hükümetinin Almanya'ya verdiği bütün teminata rağmen Kayser vehme düşecektir. Meselâ Petersburg'daki Alman büyükelçisinin bu işe ait iki raporunun altında Kayser'in el yazısıyla şöyle işaretler vardır:

Birincisinde: “*Bu haydutlardan neler bekleyeceğimizi artık biliyoruz*”. İkincisinde: “*Binaenaleyh, malî ıslahat! Çok sayıda bilvasıta alınan vergiler! Kuvvetli bir donanma! Kuvvetli bir ordu! Barutu kuru tutmak!*”.

işareti vardır.

Yani Kayser'de, çemberlendim inancıyla savaşa hazırlanma gayreti vardır⁸.

Osmanlı Devleti Reval'de yapılacak görüşme hakkında önceden bilgi almış ve Reval Mülakatı'na olan ilgisi iki ülke hükümdarının buluşmasından önce başlamıştır. Osmanlı idarecileri Reval'de yapılacak olan görüşmeye ve içeriğine dair bilgi edinmek adına bir takım girişimlerde bulunmuşlardır.

Nitekim İngiltere Kralı'nın Reval'e doğru hareketinden önce, 21 Mayıs 1908'de Londra'daki Osmanlı Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta İngiliz Kralı VII. Edward'ın resmi bir ziyaretle Rus Çarı II. Nicola ile görüşeceği, bu görüşmenin Fransız başbakanının Londra ziyaretinden sonra gerçekleşmesi nedeniyle oldukça önemli olduğu ve “*Rumeli Vilâyet-i Selâse-i Şâhânesi*” (Makedonya) meselesinin de görüşülecek başlıklar arasında yer aldığı bildirilmiştir⁹. 26 Mayıs tarihinde Sefir Mehmed Rifat Paşa tarafından gönderilen bir diğer telgrafta ise İngiltere Kralı'nın maiyeti ile birlikte 25 Mayıs 1908'de Reval'e doğru yola çıktığı bildirilmiş ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından bu ziyaret esnasında herhangi bir antlaşma imzalanmayacağı açıklanmış olmasına rağmen Reval'de bu görüşmenin öneminin inkar edilemeyeceğine vurgu yapılmıştır¹⁰.

1908 yılı Mayıs ayının son günlerinde Petersburg Sefareti'nden gönderilen telgrafta da 9 Haziran tarihinde Reval'de gerçekleşecek buluşmada iki ülke hükümdarlarının yanlarında yer alacak diplomatlara ve görüşülecek konulara dair elde edilen bilgiler İstanbul'a iletilmiştir. Buna göre iki ülke liderlerinin yanın-

8 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C I, K: I, Ankara, 1991, s. 237.

9 BOA., Y. A. HUS. 521/118.

10 BOA., Y. PRK. EŞA. 52/59.

da Rusya adına Başbakan ve Dışişleri Bakanının; İngiltere adına ise Dışişleri Müsteşarı ile İngiltere'nin Petersburg elçisinin yer alacağı görüşmelerde Osmanlı Devleti ile ilgili hususların yanı sıra Afganistan ve İran meseleleri de masada yer alacaktır. Görüşmede Makedonya meselesi ile ilgili olarak İngiltere tarafından büyük devletlere sunulan teklif karşısında Rusya hükümeti ile yapılacak görüşmeden Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik hukukunu koruyan bir kararın çıkmasının beklendiğine dair bir bilgiye de yer verilmiştir¹¹.

Bu görüşme öncesinde Makedonya konusunda Rusya tarafından hazırlanan bir layihanın İngiliz hükümetine sunulduğuna dair söylentilerin çıkması üzerine Petersburg Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 7 Haziran 1908 tarihli telgrafta bu söylenti resmi makamlardan teyit ettirilmiş ve Rusya'nın İngiltere'den bir cevap beklediği anlaşılmıştır¹².

Reval'de iki hükümdar arasında gerçekleşen bu görüşmenin ardından da alınan kararlar hakkında bilgi edinmek amacıyla Bâb-ı Âlî çok yönlü bir istihbarat akışı sağlamaya çalışmıştır. Bu kapsamda doğal olarak öncelikli haber kaynağı Petersburg Sefareti olmuştur. Petersburg'da bulunan Osmanlı Sefareti görüşmeye dair resmi kaynaklardan elde edilen bilgiler ile gazetelerde yer alan haberleri aynen Hariciye Nezareti'ne bildirmekle görevlendirilmiştir¹³. Reval Mülakatı'ndan kısa bir süre sonra Petersburg Sefareti'nden bir rapor gönderilmiş ve Reval Mülakatı hakkındaki gelişmelere dair ulaşılan ilk bilgiler Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir¹⁴. Hariciye Nezareti'nde incelenen rapor Sadaret kanalıyla Sultan II. Abdülhamid'e sunulmuştur¹⁵.

Petersburg'dan gönderilen 9 ve 12 Haziran 1908 tarihli iki raporda İngiltere Kralı Edward'ın söz konusu ziyaretinin etkilerine dair Rus basınından elde edilen bilgiler İstanbul'a iletilmiştir. Reval Mülakatı'nın hemen arkasından Rus basını (Novoe Vremia ve Rusya Gazeteleri) ekseninde kaleme alınan bu telgraf-

11 BOA., Y. PRK. EŞA. 52/56.

12 BOA., Y. A. HUS. 522/51. Gerçekten de bu tarihlerde İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey ile İngiltere'nin St. Petersburg Büyükelçisi Arthur Nicolson arasında yapılan yazışmalardan, İngiltere ile Rusya arasında Makedonya konusunda görüşmeler yapıldığı görülmektedir. B.D., B. No: 189, 192, 193.

13 BOA., Y. PRK. EŞA. 52/63.

14 BOA. İ. HUS. 167/62.

15 BOA., BEO. 3342/250615; Y. A. HUS. 522/125.

lardan söz konusu görüşmenin çok önemli neticeler doğurabileceği ve İngiltere ile Rusya arasında Almanya karşıtı bir yakınlaşmanın doğabileceği beklentisinin oluştuğu anlaşılmaktadır. Söz konusu raporda Rusya Gazetesi'nin yarı resmi bir hüviyetinin bulunması nedeniyle bu gazeteye önem atfedilmiş ve Rusya'nın siyasi görüşünü anlamak adına bu gazetenin önemine vurgu yapılmıştır. Keza Rusya Gazetesi'nde dünya siyaset dengesi açısından önemli bir yere sahip olacağı düşünülen Reval Mülakatı'nda "*Rumeli Vilâyat-ı Selâse-i Şâhânesi*" olarak adlandırılan Makedonya'nın da konu edildiği bilgisine yer verilmiştir. Makedonya bölgesindeki ıslahat hususunda İngiltere tarafından hazırlanan bir layihanın gündeme geldiği gazeteden anlaşılmaktadır¹⁶. Temmuz ayında da Petersburg'dan İstanbul'a bilgi akışı devam etmiştir¹⁷.

Osmanlı Belgelerine bakıldığında Osmanlı idaresinin bu süreçte sadece görüşmelerin merkezi olan Rusya'dan bilgi edinmekle yetinmediği görülmektedir. Haziran ayının son iki haftası ve Temmuz ayı boyunca Avrupa'nın çeşitli merkezlerinden elde edilen bilgiler Bâb-ı Âlî'ye aktarılmıştır. Sefaretlerden Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgraflarda bazen Viyana Sefareti'nden gönderildiği gibi gazetede çıkan bir makaleye yer verilmiş¹⁸, bazen de Berlin'den gönderildiği gibi gazete haberlerinin genel bir değerlendirmesini içermiştir¹⁹. Bir başka arşiv belgesinde ise bazı İngilizce ve Fransızca gazetelerin (Le Temps, Le Standart, Humanite) kupürleri derlenerek Bâb-ı Âlî'ye ulaştırılmıştır. Bu sayede Avrupa matbuatının Reval Mülakatı'na bakışına dair genel bir izlenim elde edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu haberlere genel olarak bakıldığında Rus Çarı ve İngiliz Kralı'nın bir araya gelmesinin Avrupa kamuoyu açısından çok büyük bir önemle karşılandığı, İngiltere ve Fransa arasındaki yakınlaşmaya ek olarak gerçekleşen İngiliz-Rus yakınlaşmasının Alman basınınca bir miktar telaşa neden olduğu, görüşmelerde Makedonya meselesi dışında İran, Afganistan konularının da gündeme geldiği yolunda olmuştur²⁰. Osmanlı diplomatları tarafından Avrupa basınından derlenen bu haberlerin genelde Reval Mülakatı üzerine ortaya çıkan şayialara bir açıklık kazandırabilmek amacı taşıdığı görülmektedir.

16 BOA., Y. A. HUS. 522/125.

17 BOA., Y. A. HUS. 523/62.

18 BOA., HR. SYS. 219-B/40.

19 BOA., HR. SYS 43/12; Y. A. HUS. 523/154.

20 BOA., Y. A. HUS 522/99.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki Makedonya topraklarının gündemde yer aldığı Reval Mülakatı'nın, Makedonya üzerinde hâkimiyet hedefi olan Bulgaristan'daki yankılarının da Bâb-ı Âlî tarafından öğrenilmeye çalışıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bulgaristan Komiserliği'nden Sadâret'e yazılan 16 Haziran 1908 tarihli tahrirattan Makedonya'daki Hristiyanlar ve bölgedeki ıslahat konusunun Reval'de konu edilmesinin Bulgaristan tarafından önemsendiği anlaşılmaktadır. Bir Bulgar gazetesinde, görüşmelerde Makedonya meselesinin konu edinilmesi uluslararası barış ve asayişin temini yönünde bir teşebbüs olarak değerlendirilmiştir²¹. Ancak Haziran ayının son günlerinde Belgrad Sefareti'nden gönderilen tahrirlerde İngiltere ve Rusya arasında Makedonya meselesine dair alınan kararlardan Bulgarların memnun kalmadığı ifade edilmiştir²². 1 Temmuz tarihli bir diğer belgede ise Makedonya ile ilgili olarak Reval'de alınan kararların Bulgaristan Emareti'nce "*hüsn-i telakki yerine su-i teessürle*" karşılandığı ve Bulgarların bölge üzerindeki emellerini gerçeğe dönüştürmek için silaha başvurabileceği ifade edilerek Osmanlı ordusunda bir takım askeri tedbirlerin hayata geçirilmesi gerektiği vurgulanmıştır²³.

Tabii ki Osmanlı idaresi Reval Mülakatı'nın sadece yabancı basındaki yansımalarını takip etmekle yetinmemiştir. Ortaya çıkan durum karşısında Osmanlı yönetiminin de kendisine bir pozisyon belirlemek için harekete geçmesi doğal bir tepki olarak karşımıza çıkmaktadır. 15 Haziran 1908'de Sadarettten Padişaha sunulan bir belgede, Rus-İngiliz hükümdarları arasında gerçekleşen görüşmenin ve anlaşmanın kapsamına dair suret-i katiyede bir bilgi edinilmemiş olmakla birlikte Reval'deki görüşmelerin bir kısmından Bulgaristan lehine sonuçlar çıkabileceği, bu nedenle her hal ve ihtimale göre hazırlıkların yapılması ve özellikle İkinci ve Üçüncü Ordu'nun ikmaline önem verilmesi gerektiği ifade edilmiştir²⁴. Yine Sadaret'ten yazılan 20 Haziran tarihli bir belgede de yukarıdaki matbuat kaynaklarına atıfla İngiltere'nin teklifinin Rusya tarafından kabul gördüğü

21 BOA., Y.A HUS. 522/131; Y. PRK. MK. 22/101. Aydın, söz konusu dönemde Bulgar Komiserliği görevini Sadık Paşa'nın yürüttüğünü ifade etmektedir. Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", **Belgeler**, C XXVII, S 21, 1997, s. 84-85.

22 BOA., Y. PRK. EŞA. 52/70.

23 BOA., Y. PRK. KOM. 16/36.

24 BOA., Y. A. HUS. 522/91.

ve Makedonya bölgesinde Osmanlı Devleti'ne ıslahat tavsiyesinde bulunulacağı beklentisi ifade edilmekte ve ıslahatlarla ilgili olarak diğer büyük devletlerin muvafakatı olmadan bu konuda son sözün söylenemeyeceği belirtilmektedir²⁵.

Bu arada Osmanlı Devleti'nde 1908 yılı başından itibaren Makedonya'daki çete savaşları bütün şiddetiyle devam ettiği sırada çok sayıda siyasi cinayet de yaşanmaya başlamıştı. Bu yıllar aynı zamanda Makedonya'da çok önemli ve gizli siyasi hazırlıkların yapıldığı bir dönemdi. 1908 başlarında Rumeli'de her vilayetin hemen çoğu kazasında İttihat ve Terakki Cemiyeti teşkilatları vücut bulmuştu. Manastır teşkilatının heyet-i merkeziyesinden başka şehir ve nahiyeler umurunu idare için bir de Merkez Kaza Heyet-i Merkeziyesi vücuda getirilmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya'daki üye sayısının 2.000'i geçmesi üzerine hareket planları yapmaya başladı. Cemiyet, büyük bir cesaretle 13 Mayıs 1908'de Padişah başta olmak üzere Heyet-i Vükelâ'ya ihtarnameler göndermeye başladı. Cemiyet'in cesareti Makedonya'ya yönelik olarak 1908 Mayıs sonunda açıklanan Anglo-Rus projesiyle iyice artmıştı. Bu projeye Makedonya Valisi'nin Osmanlı tebaası olması ve büyük güçler tarafından atanması ve bölgenin gelişiyle maaşları ödenecek Avrupalı görevlilerin ona yardımcı olması öngörülüyordu. Cemiyetin, hemen bu projeyi kınayarak Makedonya'daki konsoloslar nezdinde girişimde bulunması aynı zamanda varlığını da açıkça ortaya koymasına bir fırsat oldu. Cemiyetin bu çıkışı bir soruşturmaya neden olacaktı ki, şartları tamamlayan bardağı taşıracak bir son damla meydana geldi. Nitekim 9-10 Haziran 1908'de Reval'de İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nicholas'ın görüştükları haberi Cemiyeti heyecanlandırdı ve hemen harekete geçirdi²⁶.

Reval görüşmesi, batı basınında "*Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına karar verildiği*" şeklinde yorumlanmıştı. Bu haber, Rumeli eşrafı, zabitan ve ümerâ arasında olağanüstü bir heyecana neden olmuş, cemiyete iltihak miktarını gittikçe artırmıştı. *Büyük bir korku ve endişe ile görüşmeden haberdar olan İttihad* ve Terakki üyeleri gelişmelerden II. Abdülhamid yönetimini sorumlu tutmuşlardır. Bu nedenle, Makedonya'nın devletten kopmasına neden olacak Büyük Devletlerin müdahalesine mahal vermemek adına harekete geçmenin zamanının geldiğini düşünüyorlardı. Bunun için de meşrutî idarenin bir an önce tesis

25 BOA., Y. A. HUS. 522/122.

26 Suat Zeyrek, "II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?", OTAM, 32/Güz 2012, s. 210.

edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla *İttihad* ve Terakki üyeleri, Makedonya'da genel bir ayaklanma çıkarmayı planlamışlardı ki bu bir süre sonra gerçekleşecekti. Rumeli'deki isyan hareketini endişeyle izleyen ve bastıramayan Sultan II. Abdülhamid, Kanun-ı Esasî'yi yürürlüğe koyup meşrutî yönetimin ilanını irade etmiştir. Bunun üzerine “*Meclis-i Mebusan'ın toplantıya çağırılması*” ve “*Meclis-i Mebusan'ın toplantıya çağırılmasının gazetelerde resmen ilan edilmesi*” hakkındaki iki ayrı irade ile Meşrutîyet 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324)'de resmen ilan edilmiştir²⁷.

Enver Ziya Karal'a göre; 9 Haziran 1908 tarihinde gerçekleştirilen Reval görüşmesinde Almanya'nın gittikçe ürkütücü bir hal almaya başlayan kara ve deniz gücünü arttırması ve Avusturya ile birlikte tasarladığı yayılma siyaseti ana mülakat konularının başında gelmiştir. Bununla birlikte Almanya ile yakın ilişkisi olan (Karal'ın tabiri ile Almanya ile sıkı-fıkı ilişkiler kurmakta olan Osmanlı hükümeti) Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Makedonya meselesi de görüşülmüştür.

Reval görüşmelerinin ardından Sultan II. Abdülhamid Rus elçisinden bilgi ve açıklama talep etmiş, elçi görüşmelerin iki devletin Tibet üzerine yapılan bir anlaşmasını konu edindiğini ifade ile yetinmiştir. Oysaki Tibet konusu bir yıl önceki anlaşma ile çözümlenmiştir. Bu sırada İstanbul'da bulunan Alman elçisinin Makedonya konusuna önem verilmesi hususunda bir hatırlatmada bulunması üzerine Reval Mülakatı'na karşı Tibet üzerinden oluşan iyimser hava bozulmuştur. Bu dönemde Makedonya da karışmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti Reval Mülakatı kararlarından Sultan II. Abdülhamid'i sorumlu tutmuş, kararların önlenmesi yolunda yapılacak tek girişimin ise padişahın idaresinin devrilmesi olduğuna karar vermiştir²⁸.

Cemiyet tarafından Makedonya'da bir ayaklanma yapılması için plan hazırlanmış ve 1908 yılı sonbaharında bir bayram günü harekete geçilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bölgede yaşanan gelişmeler isyanın tarihinde değişime

27 Mithat Aydın, “II.Meşrutîyet'in İlanı ve İngiltere”, **BELGİ**, S 1 (Kış 2011/I), s. 16-20. II. Meşrutîyet'in ilanı konusu, 19 Mart 1908'de ölen Nicholas Roderick O'Conor'ın yerine İstanbul Büyükelçiliğine atanan G. Lowther'ın raporunda da detaylıca ele alınmakta ve süreç anlatılmaktadır. **B.D.**, B. No: 197.

28 Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C V, s. 26.

neden olmuştur²⁹. 1908 yılı Haziran ayında Sultan II. Abdülhamid'e bağlı askerlerden Selanik Merkez Kumandanı Nazım'ın öldürülmeye çalışılması ve 4 Temmuz'da Resne Komutanı Kolağası Niyazi Bey'in dağa çıkması isyanı hızlandırmıştır³⁰.

Reval Mülakatı'nın Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına izin verebilecek bir güce sahip olmadığını düşünen İsmail Hami Danişmend ise İngiltere ve Rusya'nın Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Fransa gibi büyük devletleri hiçe sayarak Osmanlı Devleti'ni bitirmeye yönelik bir karar alamayacaklarını ifade etmektedir. O'na göre Reval Mülakatı Osmanlı Devleti'nden öte Almanya aleyhine gerçekleşen bir teşebbüs olmuştur. Görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin genel geleceğinden bahsedilmemiş, sadece Makedonya'daki ıslahatlar konusu gündeme gelmiştir³¹. Hardinge'nin bahsedilen raporuna bakıldığında bu tespitin doğru olduğu görülür.

İsmail Hami Danişmend Reval Mülakatı'nın İttihatçıların isyanına bir bahane olduğunu iddia etse de Mete Tunçay'a göre meşrutiyet yanlısı Osmanlı subayları bu kaygılarında haklıdılar. Ona göre; İttihat ve Terakki hareketinin geniş ölçüde yurt dışında üslenmiş bir aydın muhalefetinden, ordu subaylarının benimsedikleri bir darbeciliğe dönüşmesinde Makedonya sorunu önemli rol oynamıştır. Genç subaylar dış baskılar sonucu elde kalan son Avrupa topraklarının da ıslahat yapılmadığı bahanesiyle yitirileceği inancıyla hareket etmişlerdir³².

Ahmet Bedevi Kuran ise "Reval'de İngiltere Kralı ile Rus Çarı arasında gerçekleşen görüşmede Makedonya hakkında da bazı anlaşmalar olduğu öğrenildiğinden, Üçüncü Ordu'nun değerli subayları olası müdahaleleri önlemek için zaman kaybetmeden isyan bayrağını açmışlar ve memleketin kurtulması çarelerini temine çalışmışlardır. İşte Makedonya'nın durumu ve Reval görüşmesinin etkisiyle cemiyet teşkilatı süratle gelişmiş ve isyan harekâtının çabuklaştırılması gerektiği kesinlik kazanmıştır." demektedir³³.

29 a.g.e., s. 27.

30 a.g.e., s. 28-29.

31 İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C 4, İstanbul, 1972, s. 385.

32 Mete Tunçay, "Siyasal Tarih 1908-1923", **Türkiye Tarihi**, C 4, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 29.

33 Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 306.

Rifat Uçarol da Reval Mülakatı neticesinde İngiltere ve Rusya'nın birbirine daha da yakınlaşması ve Balkan meselesinde görüş birliğine vardıklarının açıklanmasının, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinde Osmanlı Devleti'nin parçalanması hususunda anlaşılmaya varıldığı düşüncesini güçlendirdiğini ve bu yüzden harekete geçtiklerini belirtmektedir³⁴.

Feroz Ahmad'a göre ise daha Reval Mülakatı öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri çalışmalarını gizli sürdürmekten vazgeçerek Makedonya'daki duruma hâkim olmak için açığa çıkmayı düşünmüşler ve bu kapsamda büyük devletlere Makedonya'daki karışıklıkların ancak Cemiyet tarafından düzeltilbileceğini içeren bir manifesto da göndermişlerdir³⁵. Feroz Ahmad'ın verdiği bilgiler doğrultusunda Reval Mülakatı öncesinde açıkça Makedonya eksenli politik hareketlilik yaşamaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sadece Reval Mülakatı sonrasında harekete geçme kararı aldığını söylemek çok da mümkün olmasa gerektir. İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nicholas'ın Reval buluşması İngiliz-Rus ilişkilerini gözden geçirmek amacıyla yapılmıştır. Bu görüşmede Makedonya'daki kargaşalığa son vermek için iki ülkenin birlikte kapsamlı bir ıslahat hareketine girişmesine karar verilmiştir. Ancak bu konuda belirli bir ıslahat programı hazırlanmamıştır. Osmanlı Devleti için bu görüşme Makedonya konusunda İngiliz-Rus iş birliğinin ve müdahalesinin başlangıcı olarak yorumlanmıştır³⁶.

Yine Feroz Ahmad'a göre Reval Mülakatı Osmanlı Devleti'nde heyecanlı ve tedirgin bir hava estirmiştir. Reval görüşmeleri hükümeti devirmeyi ve Makedonya'da büyük devletlerden önce bir ıslahat programı hazırlamaya girişmeyi geçerli kılan nedenlerden biri olarak gösterilebilir. Bu görüşmeler Avrupa'da ise devrimi başlatan gelişme olarak yorumlanmıştır. Bunun nedeni Avrupa'da hatta Makedonya'da çok az kişinin Osmanlı Devleti içindeki gizli cemiyetlerden haberinin olmasıdır. Çoğunluk isyanlarla Reval görüşmelerinin tarihinin yakın olmasından dolayı bu sonuca ulaşmıştır. Bu yüzden Reval'in ıslahat taraftarları üzerindeki psikolojik etkisi yadsınamaz. Ancak isyanları başlatan nedenleri bambaşka yerlerde aramak gerekir³⁷.

34 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 332.

35 Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s. 16.

36 **a.g.e.**, s. 17.

37 **a.g.e.**, s. 17-18.

Sonuç olarak dünya tarihi açısından bakıldığında Reval Mülakatı I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da Almanya - Avusturya Macaristan - İtalya bloğuna (Üçlü İttifak) karşı, 1894 Fransız - Rus ittifakı, 1904 İngiliz - Fransız Sömürge Anlaşması ve 1907 İngiliz - Rus Sömürge Anlaşması ile oluşan İngiltere - Fransa - Rusya bloğunu (Üçlü İtilaf) pekiştirmiştir. Yani savaş öncesinde saflar büyük oranda belirginleşmiştir. Osmanlı Devleti'ne olan etkilerine bakıldığında ise Reval Mülakatı, Makedonya konusunda büyük devletlerin yeni bir girişiminin habercisi niteliğindedir. Ancak Makedonya sorunu Osmanlı Devleti'nde sadece sahip olunan bir toprak parçasındaki hükümlanlık gücünün devamından öte sonuçlar doğurmuştur. Reval Mülakatı'nda Hardinge'in raporundan da anlaşıldığı üzere Makedonya'da yapılacak ıslahatlar görüşülmüştü, Ancak burada hangi boyutuyla olursa olsun Makedonya meselesinin konu edilmesi Osmanlı topraklarında örgütlü bir muhalefet hareketi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin harekete geçmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu rol; Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinde, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde ve 1908-1918 yılları arasında iktidar gücünü elinde bulunduracak zümrenin iktidara yürüyüşünde ve hatta dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük savaşta belki de Osmanlı Devleti'nin hangi safta yer alacağını belirlemesinde etkili olacak sonuçları doğuracak kadar önemli bir rol olmuştur.

KAYNAKÇA

1- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA.) BELGELERİ

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.): 521/118, 522/51, 522/91, 522/99, 522/122, 522/125, 522/131, 523/24, 523/62, 523/154.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Evrakı (Y. PRK. EŞA.): 52/56, 52/59, 52/63, 52/70.

Yıldız Komisyonlar Maruzatı Evrakı (Y. PRK. KOM.): 16/36.

İradeler Hususi Evrakı (İ. HUS.): 167/62.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.): 43/12, 219-B/40.

Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK.): 22/101.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.): 3342/250615.

2- KAYNAK VE TELİF ESERLER

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, İstanbul, 2007.

AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.

AYDIN, Mahir, "Bulgaristan Komiserliği", **Belgeler**, C XXVII, S 21, 1997.

AYDIN, Mithat, "II. Meşrutiyet'in İlanı ve İngiltere", **BELGİ**, S 1 (Kış 2011/I).

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, I/1, Ankara 1963.

DANIŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C 4, İstanbul, 1972.

GOOCH, G.P.- Harold TEMPERLEY, **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, C V, Londra, 1928.

KARADENİZ, Yılmaz, "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 4, S 18, Yaz 2011.

KARAL, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C V, TTK Yayınları.

KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, 1992.

TUNÇAY, Mete, "Siyasal Tarih 1908-1923", **Türkiye Tarihi**, C 4, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.

ZEYREK, Suat, "II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?", **OTAM**, 32/Güz 2012.

<http://russiapedia.rt.com/on-this-day/june-9/26.09.2014>.

King Edward VII and Tsar Nicholas II at Reval (Reproduced by gracious permission of Her Majesty Queen Elizabeth II).